

Technológia- és technokráciakritika – hatvannyolc eszmetörténeti háttere

A hatvanas években a különböző fejlett országok társadalmi rétegződésére vonatkozó statisztikák azt mutatták, hogy csökken a hagyományos, többnyire fizikai munkát végző munkásosztály létszáma, s dinamikusan nő az egyre bonyolultabb technológiai apparátusokat kezelő és kiszolgáló alkalmazotti rétegeké, vagyis a tudás és a szakképzettség szerepe ugrás-szerűen megnő. Mindez ráirányította a figyelmet a modern technika és technológia szerepére. A hatvanas évek újbaloldali technológiakritikájára jelentős hatást gyakorló Jacques Ellul azt állította, hogy a technológia imperativusa minden egyéb tényezőt maga alá gyűrve határozza meg a modern technológiai társadalom szerkezetét. Könyve *La Technique* címmel 1954-ben jelent meg franciául, anélkül azonban, hogy bárki is fölfigyelt volna rá. Annál nagyobb volt a hatása az 1964-ben a *The Technological Society* címen megjelent angol fordításnak. A *Szép új világ* szerzője, Aldous Huxley hívta fel a kiadó figyelmét Ellul írására. Ellul volt az, aki a technokrácia később oly nagy karriert befutó fogalmát bedobta a köztudatba. Úgy vélte, hogy az új korszak uralkodó osztálya a technokrácia, amely a régi, tőketulajdonnal bíró uralkodó osztályt háttérbe szorítva, a technológiai hatékonyság mindenható elvét szem előtt tartva vezeti a társadalmat.

Ellul könyve riasztó vízió: egy olyan zárt technikai világegyetemet ír le, amelyből lehetetlen kitörni. A technika megkerülhetetlenségének a fontos jele az, hogy a technika által felvetett problémák kizárólag technikai eszközökkel, technikai módon oldhatók meg. A technikának persze szüksége van az emberre. Ám nem emberi individualitása miatt, hanem csupán gépalkatrészként. A technológiai társadalom alapszerkezete radikálisan különbözik a premodern társadalmakétól: a benne élő embereket ugyanis nem emberi kötelékek, hanem a technika belső törvényszerűségei

kötik össze. A technika ugyanis mindent módosít, amihez hozzáér, miközben maga változatlan marad. Teljesen függetlenül működik használóinak szempontjaitól. A régi civilizációk szükségképpen összeomlanak a modern technika behatolása következtében. A technika univerzális – ahogyan ma mondanánk: globális – jellegű, s elkerülhetetlenül megjelenik a földkerekség minden pontján. Ennek következtében a világ minden népe ugyanannak a lineáris fejlődési pályának valamelyik pontjára kerül, a közöttük levő különbségek többé már nem minőségiek, hanem mennyiségiek és időbeliek; mindre ugyanaz a világidő érvényes. A technika világalma nem jelent tökéletes uniformitást, ám a különbségek akcidentális jellegűek lesznek: valamennyi civilizáció technikai jellegűvé válik. A közöttük levő lényegtelen különbségek adják a szabadság illúzióját. Ez valóban csak illúzió: valamennyi technológiai társadalom a diktatúra valamilyen formája felé tart. A technika végső soron minden organizmust vagy elpusztít, vagy úgy átalakít, hogy az többé nem organizmusként működik. Ez a tétel Ellul szerint legfőképpen igaz az ember esetében. Szabadság és technika nem egyeztethető össze, az emberi spontaneitást alá kell rendelni a technikai szükségszerűségnek. Ám az ember ezt nem éli meg zsarnoki elnyomás-ként: a tökéletes technika ugyanis hallatlanul rugalmas és adaptációképes: képes fenntartani a szabadság, a választás és a spontaneitás illúzióját. Azonban totális jelenléte következtében az ember többé sem materiálisan, sem pedig spirituálisan nem képes kivonulni a társadalomból. A technika a modern ember számára deszakralizálja a világot, miközben önmaga valamiféle pszeudoszakralitássá válik. A Sztálin-féle Szovjetunió kommunista társadalma ennek a tételnek élő bizonyítéka: a kommunista ideológiában a modern technika egyértelműen az embert felszabadító és megváltó szakrális erőként jelenik meg.

Ellul a hagyományos kapitalisták vezető szerepének eltűnéséről beszél. Helyettük a technikusok új kasztja emelkedik fel. Ez azonban semmiképpen nem jelent szocializmust, mert az új gazdasági technikák lehetlenné teszik a gazdaság közösségi kontrollját. A modern technikákat és technológiákat működtető gazdaság a nagy korporációk, majd pedig egyre inkább az állam ellenőrzése alá kerül.

A technokrata tervgazdaságnak a profit az egyik, de nem a kizárólagos motívuma. Mindazonáltal a korszak uralkodó embertípusa a gazdasági ember. A gazdasági rendszer alapja állandóan új és új fogyasztói igények felkeltése: ezek folyamatos kielégítése az alapja a lankadatlan technikai innovációnak és a technika szakadatlan fejlődésének. Egy kettős folyamat zajlik: egyfelől az ember egész lényét felszívja a gazdaság hálózata, másfelől pedig a gazdaságon kívül minden más tevékenység leértékelődik. A bur-

zsoá teret veszít, de gazdasági rendszere győz: a proletariátus számára az ember ugyanúgy termelő és fogyasztó gépezet, mint a burzsoázia számára. Az ember minél inkább kielégíti igényeit, annál inkább a technikai mátrix részévé válik, emberi mivolta teljességgel érdektelen, a kiépülő technológiai társadalom számára pusztán mint emberi tőke bír jelentőséggel. A gazdasági ember tökéletesen érdekvezérelt; de érdekképzetei kívülről jövőek és manipuláltak. Ám emiatt nem érzi nyomorultnak és szerencsétlennek magát, mert tökéletesen alkalmazkodik ehhez a helyzethez. Ugyanis többé már nem szolgálja a gépezetnek – ha így lenne, boldogtalan volna, és szenvedne – hanem öntudatlan és boldog alkatrésze – fogalmazza meg Ellul a közeljövő fejleményeire vonatkozó pesszimista jóslatát.

A technológiai társadalom teljesen átfőrnálja az embert: ehhez a morális és pszichológiai kondicionálás technikáinak gazdag eszköztára áll a rendelkezésére. Ellul szerint ezek sorában kiemelkedő szerepe van az oktatás modern pedagógiai technikáinak. A modern nevelés látszólagos humanizmusa mögött valójában egy alapvetően embertelen környezethez való alkalmazkodás kényszere rejtőzködik. Az oktatás lényege ugyanis az, hogy a nevelési alanyban, a gyermekben kialakítsa a tökéletes társadalmi konformizmusra való készséget. A cél tehát az adott társadalmi viszonyokhoz való tökéletes adaptáció elérése, annak biztosítása, hogy felnőttként tökéletesen be tudjon illeszkedni a vidám jobbjágység rendszerébe – ez az Ellul-féle konklúzió a későbbiekben Ivan Illich iskola-kritikájában teljesezik ki átfogó kritikai gondolatmenetté, míg a 'vidám robotok' motívum Herbert Marcusénél köszön majd vissza. Ellul szerint a nevelés célja a kritikai viszonyulásnak és a változtatás vágyának eliminálása, annak az attitűdnek a kialakítása, hogy bármilyen szituációhoz lehet és kell is alkalmazkodni. A végeredmény – mondja – a kritikai értelmiség teljes eltűnése, illetve a technikusok kasztjába történő beolvadása. „Az oktatás többé nem az emberi felvilágosodás izgalmas és megjósolhatatlan kimenetelű kalandja, hanem a konformitás begyakorlása, s a technikai világban hasznos legkülönbözőbb szerkentyűk kezelésének begyakorlása.”

A munkaszervezési technikák folytatják és kiteljesítik a nevelés által elkezdett integrációs processzust. A munkást úgy kell bevonni a termelésbe, hogy felismerje az érdekközösséget munkáltatójával, és integrálódjék a vállalkozásba. A munkaszervezési technikák célja a gép és az ember maximális hatékonyságának biztosítása. E tekintetben kapitalizmus és szocializmus semmiben sem különbözik egymástól. Mindkettőnek a munkás teljes integrálása a célja. Ezt a célt szolgálják a *human relations* újonnan kialakult területének kifinomult technikái. Ezek voltaképpen a kenőanyag

szerepét töltik be a technológiai társadalom bonyolult gépezetében, céljuk nem az egészséges és autentikus emberi személyiség helyreállítása, hanem a masinéria zökkenőmentes működésének fenntartása.

A technológiai társadalomban az egyén élete a manipulatív jellegű humán technikák hatására darabkákra töredezik szét. Ám hatásukat tekintve ezek a humán technikák konvergálnak; a társadalommenedzsment technikája egészé szervezi őket, ami a társadalomegésznek totalitárius jelleget kölcsönöz. Ellul újra és újra hangsúlyozza, hogy ennek a fajta technológiai alapú totalitarizmusnak egyáltalán nem szükségszerű velejárója a terror. Az, hogy a náciizmus esetében ez így történt, éppenséggel a náci által alkalmazott technikák tökéletlen mivoltának volt a következménye. A tökéletesen kifejlett technológiai társadalomban a technikák a sebész fertőtlenített maszkiját magukra öltve fájdalommentesen dolgoznak. A végeredmény egy tökéletesen kondicionált ember-gép. Ellul konklúziója roppant pesszimista: a technicizált világ egy roppant koncentrációs táborrá alakul át, ahonnan nem lehet elmenekülni. Nincsen politikai megoldás sem. A zárt technológiai univerzumból racionális módon nem lehet kitörési pontot találni, hiszen a racionalitás éppenséggel ennek a technológiai univerzumnak a legfontosabb támogatója és fenntartója; már a művészet sem segít, az örület marad az egyetlen tartomány, ahova a gép nem tud belépni.

Ellul végtelenen sötét víziója, a tökéletesen zárt technológiai univerzum képe Herbert Marcuse ugyancsak rendkívül borúlátó 1964-es könyvének, *Az egydimenziós ember*nek is alapmotívuma. Ez az újbaloldali gondolkodás egyik alapszövegének számított. Az újbaloldal teoretikusai abból indultak ki, hogy a munkásosztály többé már nem bír forradalmi erővel, mivel integrálódott a kapitalizmusba. Ez azonban a marxi elmélet egyik alaptételének revízióját igényelte. Arról a téziszről van szó, mely szerint a kapitalizmus megdöntése a munkásosztály történelmi hivatása, vagyis ennek az osztálynak kell lennie a szocialista forradalom szubjektumának, a sokszor ironikus értelemben használt kifejezéssel élve a kapitalizmus sírásójának. A problémát kétféleképpen akarták megkerülni. Vagy megkíséreltek más csoportokat megtenni a jövő forradalom hordozójának – ez esetben a diákság, vagy különböző marginális helyzetben lévő rétegek jöhettek szóba –, vagy pedig megpróbálták bebizonyítani azt, hogy – bár társadalmi pozíciója megváltozott – a munkásosztály mégsem szűnt meg egy leendő forradalmi átalakulás potenciális hajtómotorja lenni. Ez az elképzelés hívta életre az új munkásosztály koncepcióját. A teória kiindulópontja az az elképzelés volt, hogy a technológia fejlődése maga után vonja a munkásosztály szakképzettségének erőteljes emelkedését; ez viszont olyan új

igények és szükségletek kialakulását segíti elő, amelyek ezt az új munkásosztályt érdekeltté teszik a kapitalizmus megdöntésében. De mit is jelentett a hatvanas évek újbaloldalisága, s miben különbözött a hagyományos baloldaltól?

A hagyományos parlamenti politizálás az újbaloldal filozófus- és diákteoretikusai számára az olyannyira gyűlölt Rendszerbe való beilleszkedéssel volt egyenértékű, függetlenül attól, hogy ez a Rendszer Johnson Amerikáját, De Gaulle Franciaországát, vagy éppen Erhard Nyugat-Németországát jelentette. Az aktivista jellegű, közvetlen akciókra épülő politizálás viszont nem tudott tartós hatást elérni. Amerikában, de másutt is felmerült az ellenintézmények kiépítésének gondolata; kiindulópontjaik a mozgalom helyi szervezetei lettek volna. A hagyományos politika elutasítása és az emberi élet egészét átalakító, a politikai szférát átlépő forradalom motívuma pedig összekapcsolódott egy ellenkultúra megteremtésének igényével.

Központi elem az egyéni felszabadulás-felszabadítás mozzanata. Utóbbiból következik az egyén felszabadítását megvalósító forradalom motívuma, amely két dolgot is jelentett az újbaloldal gondolkodói számára. Egyrészt szó volt a politikai intézmények forradalmáról, amelytől a burzsoá képviselői demokrácia látszatintézményeinek megszüntetését, de legalábbis reformját, a decentralizált jellegű hatalomgyakorlást lehetővé tevő közvetlen vagy participatív demokrácia megvalósítását várták. A politikai forradalmat azonban nem tartották elégségesnek, úgy vélték, hogy ennek össze kell kapcsolódnia az életmód forradalmával.

Az egydimenziós ember a maga idejében bestsellernek, mintegy az újbaloldal egyik szakrális szövegének számított, bár szerzője később tagadta azt, hogy a mozgalom ideológusa lenne. A mű kiindulópontja már az első oldalakon világosan kirajzolódik: „Társadalmunkat az jellemzi, hogy a centrifugális társadalmi erőket inkább Technikával mintsem Terrorral gyűri le, a lenyűgöző teljesítőképeség és az emelkedő életszínvonal bázisán.” Marcuse sok korabeli ortodox marxistától eltérően nem próbálja meg a marxi elnyomódás-koncepciót valamiféle metaforikus magyarázattal megmenteni, hanem abból indul ki, hogy Marx e tekintetben tévedett. Ő is alapvető fontosságot tulajdonít a modern technológiának, amely a kapitalizmus számára a társadalmi integráció új eszközeit teremtette meg. A technológiának az egész könyvben kiemelt szerep jut, olyannyira, hogy Marcuse – a határozottan technofób Roszakkal ellentétben – éppen ebben látja a potenciális kitörési pontot a modern kapitalizmus világából. Ez azonban csak halvány reménysugár marad, amely alig-alig világítja be a könyv rendkívül komor perspektíváját. A borúlátás oka is megfogalma-

zódik már az első oldalakon: a modern ipari társadalom integrálja az el-
lentéteket, a burzsoázia és a proletariátus egyaránt érdekelt a status quo
fenntartásában, ami persze azt is jelenti, hogy a proletariátus megszűnt
forradalmi osztály lenni. Ebből következően a társadalomkritika státu-
sa is kétségessé vált. Ha ugyanis nem lehet a társadalomban olyan erőket
felmutatni, amelyeknek érdekében áll a rendszer forradalmi átalakítása,
akkor a kritika nem több üres fogalmi absztrakciónál. Ilyen viszonyok kö-
zött ugyanis maga a nonkonformizmus válik értelmetlenné. A technika
segítségével gyakorolt társadalmi kontrollhoz nincsen szükség erőszakra,
mert a javak bősége garantálja az ellenállás leszerelését, másfelől a terme-
lőapparátus totalitáriussá válását is maga után vonja, mert a hatalmassá
nőtt fogyasztás révén ez a termelőapparátus immáron nemcsak a munka
szféráját irányítja, hanem a magánéletbe is behatol. Ilyenformán a modern
ipari társadalom technikai univerzuma politikai univerzummá, mégpedig
zárt politikai univerzummá alakul át; benne elveszítik létalapjukat azok a
politikai szabadságjogok, amelyekért oly sok harc folyt a korábbi polgári
korszakban. Ez azért lehetséges – fejtegeti Marcuse, mert ezek a fennál-
lóval szemben álló kritikai eszmék voltak, ám ennek a kritikának többé
már nincsen társadalmi alanya, hiszen a fennálló minden kritikát képes
magába integrálni. „A fejlett ipari társadalomban a technikai haladás jele-
ként kényelmes, súrlódásmentes, józan és demokratikus szabadságnélkü-
liség uralkodik” – állapítja meg némiképpen Tocqueville-re emlékeztető
módon. A polgári demokrácia intézményrendszere ebben az új helyzetben
csupán pszeudopluralizmust tesz lehetővé: „A represszív Egész uralma
alatt a szabadság az uralom hathatós eszközévé tehető. Az emberi szabad-
ság fokának meghatározása szempontjából nem az a döntő, hogy az egyén
milyen tág keretek között választhat, hanem hogy *miből* választhat és *mit*
választ. A szabad választás kritériuma sohasem lehet abszolút, de nem is
teljesen viszonylagos. Az urak szabad megválasztása nem küszöböli ki az
urakat vagy a szolgálkat. A javak és szolgáltatások gazdag sokfélesége kö-
zötti szabad választás nem jelent szabadságot, ha ezek a javak és szolgálta-
tások a güröléssel és szorongással teli élet fölötti társadalmi kontrollokat
– vagyis az elidegenülést – tartják fenn. S ha az egyén spontán módon
újratermeli a rákényszerített szükségleteket, ez nem hoz létre autonómiát,
csupán a szabályozások hatékonyságáról tanúskodik.”

A kulcskérdés Marcuse számára is a szükségletek kérdése. A represszív
tolerancia – ezzel a címmel egy tanulmányt is írt – társadalmának stabili-
tását ugyanis a szükségletek manipulálása biztosítja. Itt voltaképpen az ún.
radikális szükségletek problémájáról van szó. Ez a kérdés az új munkás-
osztály-problematika kapcsán merült fel, és arra vonatkozott, hogy ennek

az új munkásosztálynak vannak-e olyan radikális szükségletei, amelyek a kapitalizmus rendszerének forradalmi átalakítására ösztönzik. Azonban Marcusénál a két problémakör nem kapcsolódik össze, mert meg van győződve arról, hogy a munkásosztály véglegesen és reménytelenül integrálódott a rendszerbe.

A gondolatmenetnek ezen a pontján a technika bukkan fel olyan archimedesi pontként, amelyből esetleg megváltoztatható az egyébként reménytelen helyzet. Marcuse egy hosszas gondolatmenetben kifejti, hogy az ipari társadalom a technológia fejlődése következtében immár nagyon közel van ahhoz a stádiumhoz, amelyben a létfenntartásra irányuló szükségletek kielégítéséhez szükséges munkaidő a töredékére csökken, a társadalom tagjai idejük nagy részét szabad időként birtokolják. Ekkor bekövetkezik a létezés pacifikálásának állapota, vagyis – mondja Marcuse, átvéve az ismert marxi koncepciót – az ember a szükségszerűség birodalmából átlép a szabadság birodalmába. Voltaképpen tehát azt a marxista elgondolást alkalmazza, mely szerint a termelőerők fejlődése egy adott ponton túl a termelési viszonyok megváltozását eredményezi. Azonban a koncepció logikája itt megbicsaklik, hiszen korábban azt fejtegette, hogy az ipari társadalom egyik fő jellemzője éppenséggel a szabad idő gyarmatosítása, az ebben jelentkező szükségletek kommercializálása, tehát nem világos, hogy miként jöhetne szóba a szabad idő mint kitörési pont. Ez ismét csak akkor volna lehetséges, ha ki tudna mutatni olyan radikális szükségleteket, amelyek alanyukat a kapitalista viszonyok átalakítására ösztönzik. A gondolatmenet azonban ennél a pontnál megtorpan, ami érthető is, hiszen a könyv egyik kiinduló hipotézise éppen az, hogy a rendszer minden centrifugális erőt tökéletesen képes integrálni.

A modern kapitalizmusra többé már nem érvényes Marx értéktöbblet-elmélete – fejtegeti Marcuse –, mert az érték forrása nem a munka, hanem a technológia által biztosított, és egyre növekvő hatékonyság. Ezen a ponton mutat rá a technika ambivalens szerepére: arra, hogy ez potenciálisan ugyan kitörési pontot jelent, azonban aktuálisan éppenséggel „a technológia fátyla” az, ami eltakarja a valóságos viszonyokat. Ez tehet arról, hogy a fejlett ipari civilizáció rabszolgái nem ismerik fel létük eszköz-lét mivoltát, azt, hogy – bár boldog és elégedett rabszolgák – de mégiscsak rabszolgák, Marcusének a freudista terminológiára utaló kifejezésével: szublimált rabszolgák. Ez a tézis persze ismét csak gyengíti a technika felszabadító potenciáljára vonatkozó elképzelést.

Az *egydimenziós ember* végső konklúziója jól érzékelteti, hogy a mű a reménytelenség könyve. A *Great Refusal*, a Nagy Megtagadás nem több mutatós, heroikus gesztusnál, egyáltalában nem derül ki, hogy miért ve-

zetne ez a rendszer átalakulásához. A bőség társadalmának kismiszettjei és számkivetettjei, kezükben kockakövel, fejükben pedig a kritikai elmélet fogalmaival – meglehetősen abszurd kép ez.

Theodore Roszak 1969-es könyve, *Az ellenkultúra megteremtése* Marcuse művéhez hasonlóan az újbaloldal, illetve a diákmozgalmak sokat emlegetett szövege volt. Roszak lényegében egyetértett Marcuséval abban, hogy a modern ipari társadalom egydimenziós társadalom, amely képes az ellene irányuló erőket és tendenciákat maradéktalanul magába asszimilálni, felszámolva a saját alternatíváit. Azonban a tekintetben, hogy ez ellen mit lehet tenni, igencsak különbözött a véleménye a frankfurti iskola filozófusától. Hogy a marginalitás forradalmának koncepcióját elutasította, azt már láttuk: Roszak szerint a koncepció azért alapvetően elhibázott, mert a társadalom marginális rétegei nem a bőség társadalmának felszámolását, hanem a bőségből való részesedést akarják. Ami azonban kettejük elválasztja egymástól, az a technológia szerepének különböző megítélése. Marcuse az egydimenziós valóságból való kitörés eszközének tartotta a modern technológiát, Roszak viszont minden baj forrását ebben látta. Politikai koncepciója és forradalom-felfogása egyenes módon következett ebből a nézetéből. Gondolatmenetének kiindulópontja a technokrácia Jacques Ellultól kölcsönzött fogalma. Nézte szerint ugyanis a modern ipari társadalmak – függetlenül attól, hogy magántulajdonon alapuló tőkés társadalomról vagy kollektivistikus, magát szocialistának nevező társadalomról van szó – lényegében véve technokratikus társadalmak. Ezekben Roszak szerint egyfajta technokrata totalitarizmus alakul ki, amelynek kulcsfigurája a szakértő, aki nemcsak a közélet szerkezetét határozza meg, hanem az intim szféra olyan területein is a megfelelő szaktudás birtokosának pozíciójában lép fel, mint a szexualitás vagy a gyermeknevelés és a szórakozás. A technokrácia térnyerését elősegíti az, hogy saját tevékenységét apolitikusnak tünteti fel; a politikusok jönnek, mennek, a technokrácia pedig marad, és tetteit a technikai imperativussal legitimálja. Roszak lényegében tehát egyetért Marcuséval abban, hogy a rendszer totalitárius jellege tökélyre fejlesztett asszimilációs képességéből fakad, ugyanis ennek az eredménye a teljes integráció. A fő szempont immár nem a profitmotívum, mert ez alárendelődik a teljes integráció és a tökéletes társadalmi kontroll igényének. A fő ellenfél nem a kapitalizmus, hanem a technokráciát vezérlő technológiai imperativus. Ilyenformán a kapitalizmus vége nem jelenti a technokrácia végét, amint azt a kelet-európai kollektivistikus társadalmak példája is bizonyítja. Ugyanis a technokrácia nem a kapitalizmus, hanem az ipari társadalom szülötte.

Roszak koncepciója az ellenkultúráról és az életmód forradalmáról az ifúságnak mint forradalmi osztálynak a tézisére épül. Azonban ez az ellenkultúra még csak kezdeményekben létezik, nagyrészt még csak olyan potencialitás, amit ezután kell létrehozni. Roszak könyvének címe erre utal. Az életmód forradalmának közege az ellenkultúra kell hogy legyen. Azonban ez a forradalom nem intézményes forradalom, hanem az emberi személyiség forradalma. A technokráciát nem lehet megszüntetni pusztán pártok vagy új intézmények segítségével. Roszak nagyon rezignáltan nyilatkozik a politikai forradalom lehetőségeiről. Szerinte a XX. század elmúlt ötven éve jó bizonyíték a politikai forradalom végső haszontalan-ságára. Ez ugyanis legfeljebb a technokrácia erődjének tornyait cseréli ki, azonban maga az épület sértetlenül megmarad. Ez a véleménye abból a meggyőződésből fakad, hogy az individuális attitűdök határozzák meg a politikai intézmények szerkezetét, tehát egy valóban eredményes forradalomnak mindenképp ezeket az emberi attitűdöket kell megváltoztatnia. Roszak életforma-forradalma Marcusénak azt a dilemmáját próbálja megoldani, hogy miként lehetséges a tökéletesen integrált egydimenziós társadalom társadalmi-politikai univerzumának a felrobbantása. A participáció könnyen válhat a hivatalos politika jelszavává. Roszak nézete szerint tehát a munkáellenőrzést célul kitűző demokratikus szocializmus sem jelent valóságos megoldást, mert a technokrácia az ezen az elven működő termelési egységek koordinálása révén megtartja a maga hatalmát és befolyását. A szakértők pozíciójának megszüntetése csak az ezek végső legitimitációját jelentő tudományos világkép uralmának megszüntetése révén lehetséges. Ehhez pedig az út az ellenkultúra megteremtésén keresztül vezet. Ugyanis a már említett pszichikai forradalom csak ennek közegében lehetséges. Roszak meggyőződése szerint csak ez a forradalom tudja felszámolni az elidegenedést; pusztán az intézmények megváltozását célul kitűző politikai forradalom erre nem lehet képes. Roszak a pszichoanalízistól és a hippimozgalomtól a pszichedélikus szerek használatáig sorra veszi azokat a kulturális mozgalmakat, amelyekből megteremthető lenne az az ellenkultúra, amelyben lehetővé válna az egyén felszabadulását eredményező terapeutikus forradalom. Végső cél – amint azt az 1968-as párizsi jelszavak már megfogalmazták – a képzelőerő és az emberi kreativitás helyreállítása; új közösségi és politikai formák kialakítása csak az így létrejövő új emberi személyiség bázisán lehetséges.